

SIMAS KARALIŪNAS

KALBOTYROS PASTABOS*

9. Dial. arūnas

Arūnas „kempė, kempinė“ siaurai vartojoamas (Tvr, Dglš, Slk) rytiečių žodis (LKŽ I¹ 261, I² 323). Šiaurės vakarų baltarusių tarmės turi *zarpyn* „kempinė, kempė“, vedamą iš *zopyn ir siejamą su sl. *gorēti „degti“¹ (dėl semantinių ryšių plg. vok. *Zunder* „pintis, kempė“ šalia *zünden* „uzdegti, įžiebtī“). Iš čia liet. dial. *arūnas* ir bus pasiskolintas (dėl g-, tariamo spirantiškai [h], numetimo plg., pvz., *adynā* „valanda“ < baltar. *gordūna*; *arielkā* „degtinė“ < baltar. *gorélnka*; *ādnas* „vertas“ < baltar. *gödnyj*).

10. Brāvaras, Briaūnis

Vandenvardžiai *Brāvaras* (upė, Vilkija), *Bravar-áitis* (upė, Jurbarkas, Mituvos dešinysis intakas), *Bravar-iūkas* (upė, Kražiai, Kražantės int.), *Bravār-upis* (upė, Laijuva, Vadaksties kairysis int.) ir *Briaūnis* (ež., Semeliškės) bei *Briaum-iūkas* (ež., Semeliškės)², kaip atrodo, slepia savy vienos iš gyvybinės svarbos senų seniausios indoeuropiečių sąvokos — šaltinio — senų seniausią pavadinimą ide. **bhrēy-*r su alternuojančiu *n* kamienu **bhrēu-n-* (gr. φρέαρ, -ατος < pragr. *φρῆ ορ, arm. *atbiwr, atbewr* „šaltinis“, galbūt taip pat vid. airių *tipra* „šaltinis“, jeigu iš s. airių *tiprar < **to-ek's-bhrēy*, gen. sing. *tiprat* < **to-ek's-bhrēuñ-tos*). *Briaūnis* kamienas tiksliai sutampa su ide. **bhrēu-n-* (ėu baltų kalbose virto *iau*), bet turi pakeitęs šaknies intonaciją (ide. **bhrēu-n-* > balt. **briáun-*). *Brāvaras* ir kt. nuo ide. prolytės **bhrēy-*r skiriasi vokalizmo laipsniais — nulinii šaknies vokalizmo (*-ēu- : *-əu- > liet. -av-) ir normaliuoju kamiengalio vokalizmo (*-r- : *or- > liet. ar). Toks šaknies ir kamiengalio vokalizmo laipsnių pasidalijimas sutinka su seniausiam ide. vardažodžių tipui E. Benveniste'o nustatytu dėsninguumu, kad jeigu kamiengalio priebalsis turi normaliojo balsių kaitos laipsnio vokalizmą, šaknis pašyimi nykstamojo laipsnio vokalizmu, ir atvirkščiai³. Ide. šaltinio pavadinimas, kaip matyti, yra heteroklitinio linksniavimo, kuriam buvo būdinga ne tik skirtinė

* Pradžią žr. Lietvių arealinės lingvistikos klausimai: Lietvių kalbotyros klausimai. V., 1977. T. 17. P. 207—209; tėsinys: Lietvių leksikos ir terminologijos problemos: Lietvių kalbotyros klausimai. V., 1991. T. 29. P. 65—79.

¹ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1985. Т. 3. С. 65.

² Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas. V., 1963. P. 21, 22. — *Brāvaras, Bravār-upis* ir kt. siejimasis su slavizmu *brāvaras, brāvaras* „spirito varykla ar alaus darykla“ (Vanagas A. Lietvių hidronimų etimologinis žodynas. V., 1981. P. 69) yra liaudies etimologija.

³ Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. М., 1955. С. 50, 205 т.т.

kamiengalio priebalsiu (r/n) alternacija, bet taip pat balsiu kaita ir kirčio šokinėjimas paradigmje (*bhréu-*r* / *bhréu-*ór* : *bhréu-*n*-). Iš čia paaiškėja kirčio vienos svyravimas lietuvių kalboje: *Brävaras* / *Bravār-upis*.

Jeigu šie samprotavimai teisingi, lietuvių kalba turėtų užkonservavusi indoeuropietiškajį šaltinio pavadinimą, ir baltų pokalbės leksinei sistemai galėtume rekonstruoti *bray-ár / *bréu-n- „šaltinis“, nes aktualieji šaltinio pavadinimai *šaltinis*, *šaltinys*, *šaltynas* (: *šaltas*), *verdēnē*, *versmē* < *verd-smē (: lat. *verdēt* „trykšti, kunkiliuoti“) yra palyginti velyvi.

11. Dial. *gulbē*

„Vilniaus žiniose“ (1905, Nr. 279) pavartotas žodis *gulbē* „šautuvo buožė“ LKŽ III 705: „... mes, tamsuolių, mušėme juos kumščiais ir šautuvų gulbēmis“. F. Kuršaitis savo „Vokiečių—lietuvių kalbų žodyne“ (1874 m.) duoda *i-gūlbinti* „idéti šautuvą į medžio aptaisą (schäften eine Flinte)“ (II 146).

gulbē „šautuvo buožė“ su savo vediniu *i-gūlbinti*, taip pat „Lietuviškoje enciklopedijoje“ (V 1326) nurodytas *gulbē* „dailidžių darbo įrankis, kaltuvas“ veikiausiai yra lietuvių kalbos dirvoje apkitę germanizmai. Daugelyje tarmių vartojoamas *kūlbē* „nupjautas rāsto gabalas; kūlė, plūktuvas; (šautuvo) drūtgalys, buožė...“ LKŽ VI 820 (kuris yra gautas iš vok. *kolbe* „(šautuvo) buožė...“⁴, plg. dar liet. dial. *kólba* LKŽ VI 307) dėl skardumo asimiliacijos (*k—b>g—b*) nesunkiai galėjo virsti *gulbē*. Tokiu būdu vietoj *kūlbē* „dėžė, uždedama ant rogių“ (iš to paties vok. *Kolbe*) gali būti atsiradęs Radviliškio ir Biržų *gūlba* „kulba“.

Priebalsio *k*- virtimą *g*- lengvino ta aplinkybė, kad lietuvių kalboje pasitaiko atvejų, kur giminingu ar šiaip semantiškai artimų žodžių šaknies pradžioje svyruoja skardieji ir duslieji priebalsiai⁵, plg., pvz., *gaūrai* : *kaūrai*, *guības* „pintinė, krepšys“ : *kuības* „t. p.“, *gúoga* „pagalys, kuoka su storu galu“ : *kúoka* „t. p.“, *griaūnos* : *kriaūnos*.

12. *Istymas, *istinti

LKŽ IV 153 duoda *istymas* „gydymas“ ir *istinti* „gydyti“. Bet iš „Naujojo keleivio“ (1881, Nr. 5, P. 27) paimtuose iliustraciniuose sakiniuose visur yra *paistymas* ir *paistinti*, kuriuos LKŽ autorai aiškina „pagydymas“ ir „pagydyti“. Tad dėl tokio skaidymo morfemomis (priešdėlis *pa-* ir šaknis *ist-*) kyla pagrįstų abejonių. Kad iš tikrujų čia esama *paistymas* „gydymas“ ir *paistinti* „gydyti“, taigi šaknies *paist-*, aiškiai matyti iš A. Juškos žodyno „Słownik polsko—litewski“ rankraštyje randamų *paistyti* (-o, -e) „gydyti, vaistyti“ ir *paistas* „vaistas“. Iš pastarojo veiksmožodžio su priesaga *-mas* ir yra pasidarytas „Naujojo keleivio“ *paistymas*.

Kaip *váistysti* (-o) „gydyti“, *váistas* < *vaid-(s)t- skiriami žodžių pr. *waidimai* „mes žinome“, s. sl. *vědēti* „žinoti“ ir galų gale liet. *iš-výsti* (-výdo) „pamatyti“,

⁴ Frischbier H. Preussisches Wörterbuch. Ost- und Westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge. Berlin, 1882. Bd. 1. S. 403.

⁵ Plačiau — Büga K. Rinktiniai raštai. V., 1958. T. 1. P. 448.

veizdēti (*veizdi*) „žiūréti, ieškoti“ šaknai, taip ir *paistinti*, *paistyti*, *paistas*, matyt, toliau yra susiję su *páistytí* (-o) „niekus kalbēti, plepēti, sapalioti; galvoti, māstyti; kreipti dēmesi, paisyti...“, *páisyti* (-o) „kreipti dēmesi, reaguoti; žiūréti, stebēti; stengtis suvokti, suprasti“.

Ta proga reikėtų prisiminti dar *peistúoti* (-úoja, -ávo) „rekomenduoti, parūpinti“ ir *piestúoti* (-úoja, -ávo) „t. p.“ J (LKŽ IX 748, 927) kaip galimus šios šaknies atstovus.

13. *Kēvē*

Kēvē „paprastas liesas gyvulys; kuinas“ (aukšt.), *kēvinas*, *kēvinas* „prastas arklys, kuinas“ Vks (Būga RR I 310; III 820; LKŽ V 672, 677) veikiau yra bendrašaknai su *kēvalas*, *kēvelas* „kiautas, lukštas; grūdo lukštas, ašaka“, *kēvetas*, *kēvatas* „kiautas, lukštas“ kaip pasiskolinti iš lybių kalbos *kēv* „kumelé“⁶, — semasiologiskai plg. s. isl. *skjáta* fem. „sudžiūvusi oda; prastas, netikęs daiktas; liesa avis, liesas arklys“ šalia s. isl. *skjár* masc., *skjá* fem. „permatoma oda (vartojama langams vietoj stiklo)“, norv. *skjaa* „permatoma oda, plėvė“⁷. Dėl k- lat. *kēve*, *kēve* „kumelé“ laikytini skoliniais — greičiausiai iš lietuvių kalbos tarmių. Latvių kalbos dirvoje iš jų susidarė vediniai *kēvene*, *kēvene*, *kēvēna*, *kēvēns*, *kēvēns* „maža liesa kumelé“, *kēvine* „(jauna) kumelé“ (malonybinis deminutivias iš *kēve*), *kēvele* „(niekinamai) kumelé“.

14. *Lat. kursts*

Lat. *kuſts*² „miškelis, giraitė (meža pudurītis, ein Wäldchen)“ EH I 679 ir s. vok. aukšt. *horſt*, *hurſt* masc. „krūmai“, vid. vok. žem. *horſt*, *hurſt* „t. p.“, s. ang. *hyrst* masc. „miškas“, norv. dial. *rust* „giraitė, miškelis“ sutampa tiek forma (iš-skyrus kai kurių germanų kalbų žodžiu, pvz., s. ang. *hyrst*, kamiengalius), tiek reikšme. Ar čia esama senos šių žodžių giminystės (Urverwandtschaft), ar latvių kalbos leksema skolinta iš germanų kalbų, tuo tarpu pasakyti vargu ar galima. Klausimo sprendimą sunkina dar ta aplinkybė, kad ide. skiemeniai sonantai *l*, *r*, *m*, *n*, germanų kalbose virto *ul*, *ur*, *um*, *un*, baltų kalbose jie pasikeitė į *il*, *ir*, *im*, *in*, rečiau, kai kurių tyrinėtojų nuomone, po gomurinių priebalsių⁸, *ul*, *ur*, *um*, *un*. Nagrinėjamame žodyje *r* kaip tik ir buvo po gomurinio priebalsio. Tad giminystės atveju šių žodžių reguliari fonetinė raida baltų ir germanų kalbose davė tą patį rezultatą.

⁶ Fraenkel E. Lituisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg—Göttingen. 1962. Bd. 1. S. 248; Sabaliauskas A. Baltų kalbų naminių gyvulių pavadinimai // Baltų ir slavų kalbų ryšiai: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1968. T. 10. P. 158.

⁷ Dėl s. islandų kalbos žodžių ir reikšmių žr. Jóhannesson A. Isländisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1956. S.809.

⁸ Kuryłowicz J. O jedności językowej bałto-słowiańskiej // BPTJ. 1957. T. 16. S. 81–94; Kuryłowicz J. О балто-славянском языковом единстве // Вопросы славянского языкознания. 1958. Т. 3. С. 23–24.

15. Dial. svýnas

Šiaurinėse dounininkų (Trš, Ákm, Lž, Trk, Mžk) ir pažemaitės aukštaičių (Škn) tarmėse kiaulių migui vadinti vartojamas keistas žodis *svýnas* LKŽ XIV 363. Ji randame A. Juškos rankraštiniame žodyne. Šiaip jau, būdamas siauras dialektizmas, tyrinėtojų liko nepastebėtas, todėl suprantama, kad ir jo kilmė nežinoma.

Istorine-lyginamaja plotme apibréžti ši žodži leidžia ta aplinkybė, kad liet. dial. *svýnas* tiksliai sutampa su germanų kalbų kiaulės pavadinimu: got. *swein*, s. isl. *svín*, s. ang. *swín* (ang. *swine*), s. frizų, s. saksų *swín* (olandų *zwijn*), s. vok. aukšt. *swín* (vok. *Schwein*) < germ. *swínam. Ir baltiškasis, ir germaniškasis žodis turi ilgajį šaknies balsį — baltų, be to, akūtinį — ir o kamieną. Skiriasi jie gimine — baltiškasis yra masculinum, germaniškasis neutrum — ir kiek reikšme („kiaulių migis“ : „kiaulė“). Ar nebus tik lietuvių kalba žodžiu *svýnas* užkonservavusi senąjį, tiesa, dialektinį kiaulės pavadinimą ide. **su-ino-*? Reikšmės poslinkis („kiaulė“ > „kiaulės migis“) būtų visai suprantamas, žinant, kad lietuvių kalboje tam reikalui įsivyravo naujadaras *kiaulė*, pradžioje, matyt, žymėjės duolą, beragi gyvulį apskritai, kaip atrodo iš jo etimologinių atitikmenų pietų slavų kalbose ir ukrainiečių Karpatų tarmėse: slovn. *čúla* „kiaulė, meitėlis“, serb.-chorv. *čúla* „avis mažomis ausimis; avis be ausų“, bulg. dial. *чұла* „avis mažomis ausimis“, *чұл* „gyvulys be ausų“, *чұл* „kuris nupjauta ausimi“, ukr. dial. *чұлар* „kuris be ausų ar su mažomis ausimis (apie gyvulius); kuris be ragų ar su mažais ragais“ (< prasl. **kjaul-* < ide. **keul-*). Pastebėta, kad daugeliu atvejų senosios leksemos reikšmę perima to paties semantinio lauko leksema naujadaras, o senojo leksema, kad išliktu, pakeičia savo reikšmę. Nagrinėjamasis atvejis kaip tik sutinka su šia bendraja leksinių-semantinių kitimų tendencija. Reikšmės poslinkis ir bus sudarės sąlygas kalbamajam žodžiui išlikti mažame lietuvių kalbos ploto lopinėlyje.

Niekatroji giminė (neutrum), kaip žinoma, išnyko rytinių baltų kalbose, kur ji buvo pakeista daugiausia vyriškaja giminė (masculinum), plg., pvz., pr. *assaran*, s. sl. *jezero* neutr. : liet. *žézeras*, dial. *āžeras*, lat. *ezers*, *ezars* masc.; suomių *heinä* „šienas, žolė“ < balt. *šeina neutr., sl. *sěno : liet. *šiēnas*, lat. *siens* masc. Todėl ir vietoj anksčiau buvusio balt. **svína(n)* „kiaulė“ neutr. (= germ. *swínam) dabar reguliariai turime *svýnas* masc. Vadinasi, nagrinėjamo žodžio leksinės ir gramatinės reikšmės raidos ypatybės kartu su tiksliu baltiškojo ir germaniškojo žodžio formos sutapimui daro patikimą prielaidą, kad liet. dial. *svýnas* „kiaulių migis“ yra tikslus germ. *swínam „kiaulė“ etimologinis atitikmuo, o drauge ir senasis dialektinis ide. kiaulės pavadinimas, būdingas germanų ir slavų kalboms, be minėtų germanų kalbų žodžių, dar plg. s. sl. *svinija*, serb.-chorv. *svínja* (plur. *svínje*), čekų *svině*, lenkų *świnia*, rus. сви́нья и kt., kurie tikriausiai yra senojo moteriškos giminės daiktavardžio *svini „kiaulė“ perdirbiniai⁹. Šios baltų, germanų ir slavų kalbų izoleksos ekskliuzyvinis pobūdis ypač išryškėja turint galvoje, kad kiaulės pavadinimas minimose kalbose atsirado substantyvizuojant būdvardi **su-ino-* (lot. *suīnus* „kiaulių, kiauliškas“, s. sl. *svīn* „t. p.“, lat. *svīns* „purvinas, suterštas“).

⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1987. Т. 3. С. 579.

su formantu **-ino-* pasidarytą iš ide. kiaulės pavadinimo **sū-/su-* (av. *huš*, gr. *δεῖς*, lot. *sūs*, s. vok. aukšt. *sū*, toč. B *suwo* < **sū-o*)¹⁰. Ide. **sū-* yra išlaikiusi taip pat latvių kalba, tik pridėjusi prie jo priesagą **-eno-* ir dėl to kiek pakeitusi reikšmę: lat. dial. *suvēns* „paršas“, kuris didžiumoje tarmių fonetiškai (*uv* > *iv*)¹¹ virtos *sivēns*, yra kilięs iš prolytės **sū-ēno-*, kitaip sakant, turi ide. **sū-* „kiaulė“ ir priesagą *-ēno-* kaip, pvz., *telēns*, *vērsēns* (šalia *te/š* „telias“, *vērsis* „veršis“).

Lietuvių kalboje aptikus senajį dialektinį ide. kiaulės pavadinimą, drąsiau galima kaip senovės veldinius traktuoti ir atitinkamus prūsų kalbos duomenis, kurie, tiesą sakant, gana neaiškūs. Pr. *swintian* „kiaulė“, kurį norima laikyti pasiskolintu iš kašubų *svinčq* „kiaulė“¹², o pastaruoju metu ir iš germanų kalbų¹³, veikiau savy turi **svīn(a)-* (= liet. *svýnas*) ir tam tikrą formantą *-tian*, vėliau pridėtą, matyt, *parstian* „paršiukas“ ir *werstian* „versiukas“ pavyzdžiu¹⁴. Jeigu *-ew-* vietoj laukiamo *-uw-* būtų raštant pakliuvęs iš vokiečių *sewstal* „kiaulidė“¹⁵, pr. *seweynis* „kiaulidė“ galėtų slėpti ide. **sū-* „kiaulė“¹⁶ ir turėti priesagą *-eynis*¹⁷, žyminčią vietą (plg., pvz., liet. *buveinė*, „būnamoji, gyvenamoji vieta; sodybos vieta“) ir pridėtą prie **sū-* „kiaulė“ tokiu pat būdu kaip, pvz., sudarant“vietų vardus *Clynteyne*, *Zanseynen* (: *clynth* „karvė“, *sansy* „žąsis“)¹⁸.

Jeigu toks prūsų kalbos duomenų aiškinimas teisingas, prūsų kalboje būtų užsi-likę abu ide. kiaulės pavadinimai — **sū-* ir **suīna-*. Latvių kalba turėtų išlaikiusi **sū-* „kiaulė“ ir iš jo pasidarytą būdvardį *svīns* „purvinas, suterštas“ (< **su-ino-*), o gyvoji lietuvių kalba — tik *svýnas* „kiaulių migis“ (< *„kiaulė“).

LINGUISTIC NOTES

Summary

Lith. dial. *arānas* “tinder” is evidently a loanword from Belarusian. The Lithuanian hydronyms *Brāvaras*, *Bravār-upis* and *Briaūnis* are supposed to be continuations of IE. **bhrēy-r* / **bhrēu-n* “spring”. Lith. dial. *gulbē* “butt-stock” with its derivative *č-gūlbinti* “provide with a shaft” is

¹⁰ Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern und München, 1959. S. 1038; Fraenkel E. Op. cit. S. 255.

¹¹ Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. Riga, 1951. 50. lpp.

¹² Levin J. F. The Slavic Element in the Old Prussian Elbing Vocabulary. Berkeley—Los Angeles—London, 1974. P. 106 (su literatūra).

¹³ Смочиньский В. Эльбингский словарь: эмендации, чтения и этимология // Балто-славянские исследования 1987. М., 1989. С. 39. Сн. 28.

¹⁴ Plg. Endzelins J. Senprūšu valoda. Riga, 1943. 260. lpp. — Todėl pr. *swintian* taisytį **swīnitan* ir kildinti iš vid. vok. žem. *swīn* „kiaulė“ visai nereikia. W. R. Schmalstiegas (Studies in Old Prussian. University Park and London, 1976. P. 25) mano, kad vokietis raštininkas šiuose žodžiuose, gerai jų nesuprasdamas, raidėmis *st* bus parašęs fonemą *š*, kas taip pat nereikalinga.

¹⁵ Endzelins J. Op. cit. 246. lpp.

¹⁶ W. Smoczyński pr. *sew-* laiko pasiskolintu iš vokiečių tarmių (žr. Смочиньский В. Указ. соч. С. 38—40).

¹⁷ Endzelins J. Op. cit. 46. lpp.

¹⁸ Todėl vargu ar reikia *-eynis* taisytį į **cynis* (plg. liet. *kinis* „gyvulio (ppr. kiaulės) guolis, migis“), kaip daro W. Smoczyński, sekdamas A. Bezzengeriu (žr. Смочиньский В. Указ. соч. С. 38—40).

borrowed from Germ. *Kolbe* "butt-stock". *Istymas "(medical) treatment" and *istinti "cure" appeared in the "Dictionary of the Lithuanian Language" (IV 153) through misunderstanding of *paistymas* "(medical) treatment" and *paistinti* "cure". The fact that Lith. *kėvė* "jade, wretched nag", *kėvinas*, *kévinas* "id." are rather cognate with *kėvelas*, *kévelas* "shell", *kėvatas*, *kévetas* "shell; rind, peel" than borrowings from Livian *kėv* "mare" is supported by a semantic parallel of OIc. *skjáta* "dry skin, hide; poor thing; lean, meagre, sheep or horse". It is now hardly possible to decide whether Latv. *kuſts* "wood" and OHG *horſt*, *hurst* "bush" are old cognates or the former borrowed from the latter. Lith. dial. *svýnas* "cover, hole of a pig" most likely continues IE. dialectal (Germanic and Slavonic) denomination of a swine.